

Urszula DRUMLAK

EUROPEJSKI OBSZAR SZKOLNICTWA WYŻSZEGO – REALIZACJA POSTULATÓW PROCESU BOLOŃSKIEGO

EUROPEAN HIGHER EDUCATION AREA – REALISATION OF BOLOGNA PROCESS

Instytut Rachunkowości, Wydział Nauk Ekonomicznych i Zarządzania, Uniwersytet Szczeciński
w Szczecinie, ul. A. Mickiewicza 64, 71-101 Szczecin

Abstract. Author has summarised the impact of globalisation on the system of education presented in available literature. The article describes trends in development of education from XIXth century till XXIst century, together with challenges for education institutions (specially for higher one). Author has described the basis for establishing European Higher Education Area – EHEA as a response to economical, social and cultural globalization process. The article reveals the most significant facts and events that influenced Bologna Process and its declarations. The role of EHEA creating the vision of Europe of Knowledge has been emphasize. The progress of implementation of Bologna in Poland has been described. Author has paid attention to same drawbacks of the process of making higher education more common.

Słowa kluczowe: europejski obszar szkolnictwa wyższego, Europa wiedzy, globalizacja w edukacji, proces boloński.

Key words: Bologna Process, Europe of Knowledge, European Higher Education Area, globalization in education.

WSTĘP

Konsekwencją nasilających się przemian wynikających z globalizacji jest między innymi konieczność budowania cywilizacji wiedzy. Globalizacja jest zbiorem procesów, które starają się ujednoczyć świat we wszystkich możliwych wymiarach i otworzyć go przed człowiekiem, wpływając na jego codzienne życie. Pierwotnym motorem zmian jest permanentna rewolucja: technologiczna, komunikacyjna i gospodarcza, która sprawia, że powstaje świat bez granic. Możliwość szybkiego przemieszczania się ludzi, a w jeszcze większym stopniu informacji i obrazów sprawia, iż następują zjawiska deterytorializacji, kompresji czasu i przestrzeni oraz mundializacji idei (de Tchorzewski 2006).

Edukacja, będąc jednym z obszarów rzeczywistości społecznej, nie pozostaje obojętna na procesy globalizacyjne. Co więcej, globalizacja wymusza wręcz konieczność zmian w systemie edukacji (w sferach socjalizacji i wychowania). Reformatorzy struktury szkolnictwa wyższego zgodnie podkreślają, że edukacja jest obecnie czymś więcej niż czynnikiem dają-

cym szansę na zatrudnienie. Przyczynia się bowiem do samorealizacji oraz kształtuje aktywną postawę obywatelską w demokratycznych społeczeństwach szanujących różnorodność kulturową. Tworzy podwaliny społeczeństwa zintegrowanego, zapobiegającego dyskryminacji, rasizmowi, ksenofobii, promując fundamentalne wartości, takie jak tolerancja i poszanowanie praw człowieka (Kość 2006).

W celu przybliżenia zagadnień związanych z tworzeniem europejskiego obszaru szkolnictwa wyższego autorka podjęła w artykule problematykę związaną z wpływem globalizacji na wychowanie i kształcenie społeczeństwa, z promowaniem wizji Europy wiedzy oraz z realizacją postulatów wynikających z postanowień procesu bolońskiego w kraju i Europie.

MATERIAŁ I METODY

Opracowanie artykułu poprzedziły studia literaturowe dotyczące efektów globalizacji w systemie kształcenia, kierunków reform edukacji, realizacji postulatów procesu bolońskiego w Europie i Polsce. Wnioski wynikają również z własnych obserwacji autorki.

WPŁYW GLOBALIZACJI NA EDUKACJĘ

Edukacja (łac. *educatio* 'wychowanie') rozumiana jest jako:

- rozwój umysłowy i wiedza człowieka;
- proces polegający na zdobywaniu wiedzy w strukturach formalnych (np.: w szkole, na kursach) lub nieoficjalnych (np. w klubach, związkach, organizacjach);
- kształcenie obejmujące ogół czynności i procesów mających na celu przekazywanie wiedzy, kształtowanie określonych cech i umiejętności;
- proces utrwalania i upowszechniania aktualnego kształtu życia społecznego, wyzwala-
nia możliwości i zdolności adaptacyjnych do mających nastąpić nieznanych zmian w bliżej
nieokreślonej przyszłości (Edukacja 2009; de Tchorzewski 2006).

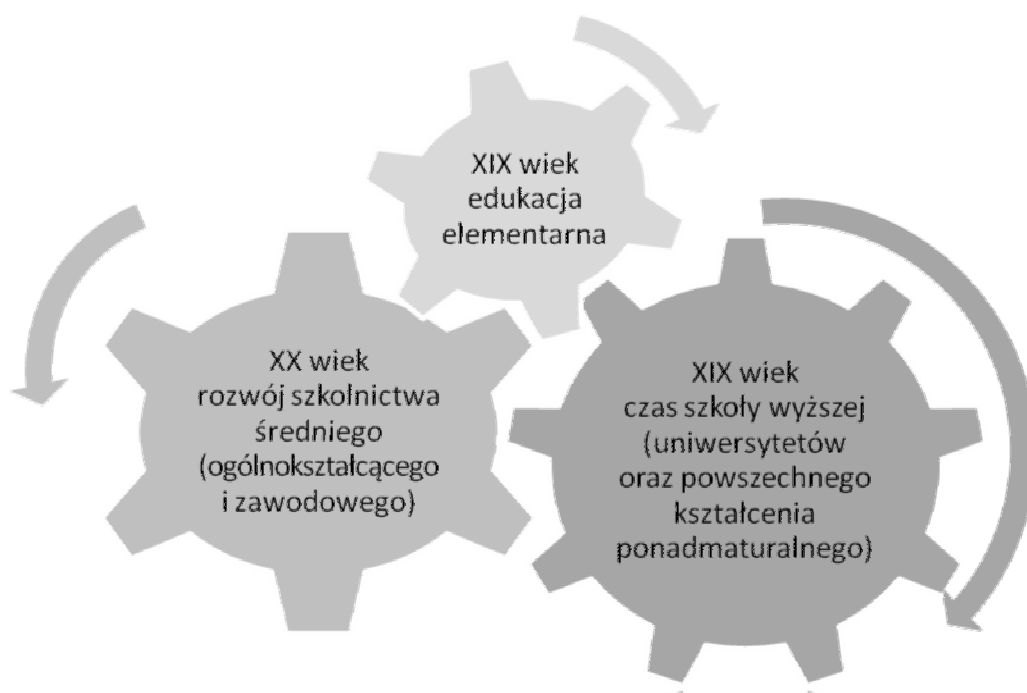
Na skutek globalizacji edukacja wymaga reform. Jednym z jej przejawów jest idea edukacji całościowej (ang. *longlife learning*). Czynniki, które powodują konieczność uczenia się przez całe życie, są:

- ciągłe procesy transformacyjne życia społecznego;
- procesy integracji międzypaństwowej, międzynarodowej, interkulturowej;
- przyspieszony postęp naukowo-techniczny;
- zmniejszająca się rola i znaczenie obowiązkowej edukacji szkolnej;
- usuwanie nierówności w dostępie do edukacji „otwartej”, z pominięciem barier wiekowych.

Wszystkie dające się zaobserwować zjawiska społeczno-kulturowe tworzą masowe wzorce konsumpcyjne, starając się opanować sposób myślenia i narzucić ludziom jednakową

wizję świata (tzw. mcdonaldyzacja życia). Zadaniem edukacji jest chronienie człowieka przed pełną unifikacją, ujednoceniem życia i działania, sprowadzających zachowania ludzkie do jednolitych norm. Wyzwaniem dla edukacji XXI wieku jest ograniczanie rozkładu społecznego wywoływanego negatywnymi skutkami globalizacji, do których można zaliczyć: prymitywizm kultury masowej, zanik religii, rodzimej kultury i narodowości, przemoc, agresję, konflikty, ksenofobię, terroryzm (de Tchorzewski 2006). Powstaje pytanie, czy współczesny system edukacji potrafi wskazywać i nadawać sens teraźniejszemu i perspektywicznemu życiu młodych ludzi, zwanych przez socjologów kultury globalnymi nastolatkami.

Koniec XX wieku w Europie jest czasem nowego spojrzenia na rolę edukacji w życiu społecznym. W publikowanych raportach UE w latach 1992 i 1993 ogólnym standardem poziomu wykształcenia było pełne średnie wykształcenie. W 1997 roku w USA zgłoszono sugestię, by powszechnym uczynić kształcenie przez dwa lata ponad pełne wykształcenie średnie w celu osiągnięcia tzw. wykształcenia półwyższego. W związku z tym upowszechnienie w Europie kształcenia wykraczającego ponad maturę uznano za cel edukacyjny XXI wieku (Niemić 2006) Historię tendencji edukacyjnych XIX – XXI wieku przedstawia rys. 1.

Rys. 1. Tendencje edukacyjne XIX – XXI wieku

WYNIKI I DYSKUSJA

Ustawicznie zmieniający się świat stawia szczególnie trudne wyzwania szkołom wyższym i uczelniom akademickim. Ich nowa rola polega na otwarciu się i reagowaniu na wszystkie problemy, jakie niesie nowa cywilizacja wiedzy i edukacji (de Tchorzewski 2006). Zjawiska

wywołujące przeobrażenia w całej Europie (takie jak globalizacja, tworzenie gospodarki opartej na wiedzy, eksplozja informacyjna) determinują przeprowadzanie reform na wszystkich poziomach szkolnictwa. Realizując założenia strategii lizbońskiej, Europa ma stanowić dla świata wzór pod względem jakości i użyteczności społecznej, wobec czego konieczne jest uznanie edukacji jako determinanty wzrostu ekonomicznego, innowacyjności, zatrudnienia i spójności społecznej (Kość 2006).

Na całym świecie, a zwłaszcza w Europie, uniwersytety stają przed koniecznością adaptacji do zmian, które można zgrupować w sześciu podstawowych kategoriach (Deklaracja Bolońska 2004), które obejmują:

- zwiększony popyt na kształcenie na poziomie szkolnictwa wyższego – istotne jest zwiększenie efektywności kształcenia oraz efektywności badań naukowych, bez obniżania ich poziomu, z jednoczesnym zapewnieniem szerokiego, sprawiedliwego i powszechnego dostępu do edukacji;

- międzynarodowy charakter kształcenia i badań naukowych, zwiększający globalną konkurencję pomiędzy placówkami uniwersyteckimi lub badawczymi (zwłaszcza Europy i USA), doprowadzający do zjawiska tzw. drenażu mózgów¹:

- rozwój efektywnej i bliskiej współpracy uczelni wyższych z przemysłem, mający na celu innowacyjność i transfer wiedzy;

- proliferację ośrodków wiedzy, nasilającą efekt konkurencji, przejawiający się między innymi w zlecaniu badań naukowych przez jednostki gospodarcze tylko najlepszym uczelniom;

- reorganizację nauki – z jednej strony w kierunku nasilającej się specjalizacji nauki i pojawiających się wąskich specjalności, a z drugiej strony w kierunku propagowania idei interdyscyplinarnego charakteru nowo powstałych dziedzin;

- pojawienie się nowych oczekiwań – wynikających z funkcjonowania społeczeństwa wiedzy, przejawiających się rosnącym zapotrzebowaniem na kształcenie w zakresie nauk ścisłych i technicznych oraz na kształcenie ustawiczne, z czym łączy się konieczność dostosowania oferty edukacyjnej do oczekiwań słuchaczy.

Pojawia się więc pytanie, w jaki sposób dostosować system edukacji do obecnych wymagań. Propozycją krajów członkowskich UE jest realizacja procesu bolońskiego.

---

¹ Zjawisko to polega na utracie najlepszych studentów, naukowców i specjalistów, wyjeżdżających do ośrodków oferujących ciekawsze programy studiów i większe możliwości rozwoju. Globalizacja nasila ten proces. Przepisy migracyjne państw wysokorozwiniętych, restrykcyjne wobec osób niewykwalifikowanych, wyraźnie faworyzują osoby o wysokich i poszukiwanych kwalifikacjach. Migracja specjalistów z krajów rozwijających się do krajów rozwiniętych powoduje, że następuje przepływ najcenniejszego kapitału ludzkiego z krajów biednych do bogatych, które nie ponosząc kosztów kształcenia, czerpią jedynie korzyści. Dla zilustrowania zagadnienia można posłużyć się przykładem 90 tysięcy specjalistów z dziedziny IT, którzy w latach 90. minionego wieku wyemigrowali do USA (głównie z Indii, Meksyku, Brazylii, Argentyny i Filipin). Średni szacowany koszt wykształcenia jednego specjalisty wyniósł 20 tysięcy dolarów, co łącznie pozwala oszacować stratę w wysokości 1,8 miliarda dolarów krajów rozwijających się na rzecz USA (Sulmicka 2004).

PROCES BOLOŃSKI – ISTOTA I ZAKRES

W jednoczącej się Europie powstaje wiele idei, mających na celu umocnienie pozycji naszego kontynentu w tworzeniu wiedzy, kultury i gospodarki na świecie. Za największe trudności, stojące na drodze do zjednoczenia, społeczność Europy uważa bezrobocie oraz konieczność przyspieszenia rozwoju gospodarczego. Przyjęta na Szczycie Unii Europejskiej w 2000 roku strategia lizbońska stawiała ambitne cele polityce gospodarczej i społecznej krajów europejskich. Jednym z nich było osiągnięcie do 2010 roku poziomu rozwoju gospodarki amerykańskiej. Rzeczywistość zmusiła decydentów do zredukowania zbyt ambitnych projektów. Jednak nadal za najważniejsze uznaje się pobudzanie innowacyjności gospodarki oraz troskę o wzrost zatrudnienia (Grosse 2006).

Obydwa cele mogą być realizowane, między innymi, poprzez wypełnianie postanowień procesu bolońskiego. Jest on ogólrnoeuropejskim przedsięwzięciem zapoczątkowanym w 1999 roku podpisaniem Deklaracji bolońskiej przez ministrów odpowiedzialnych za szkolnictwo wyższe w 29 krajach. Istotą tego procesu są zmiany w systemach szkolnictwa wyższego w Europie, w których wyniku ma powstać do 2010 roku europejski obszar szkolnictwa wyższego – EOSW (ang. European Higher Education Area – EHEA).

Inicjatywa utworzenia EOSW ma charakter polityczny, choć dotyczy głównie sfery edukacji. Komisja Europejska inspirowa środowiska akademickie do wypracowania wspólnych europejskich działań będących reakcją na problemy występujące w większości krajów (Kraśniewski 2007). Polegają one na:

- stworzeniu warunków do mobilności obywateli;
- dostosowaniu systemu kształcenia do potrzeb rynku pracy, w efekcie którego nastąpi podniesienie poziomu „zatrudnialności”² absolwentów;
- zwiększeniu atrakcyjności i konkurencyjności europejskiego szkolnictwa wyższego.

Postulaty procesu bolońskiego to swoisty powrót do źródeł idei uniwersyteckich popierających idee mobilności i interdyscyplinarności. Proces boloński, bazujący na: uznaniu wspólnych zasad i narzędzi; dbałości o mobilność, zatrudnialność, uznawalność dyplomów, zaufanie; budowaniu społeczeństwa obywatelskiego i społeczeństwa wiedzy; dialogu pomiędzy interesariuszami (społeczeństwem, rządem, absolwentami, pracodawcami), określa jako cele kształcenia rozwój zaawansowanej wiedzy, rozwój osobowości, przygotowanie do bycia aktywnym obywatelem na globalnym rynku pracy.

---

² Zatrudnialność (ang. *employability*) – to zespół umiejętności, wiedzy, osobowych cech, które sprawiają, że absolwenci zdobywają zatrudnienie i mogą zaistnieć na rynku pracy z korzyścią dla siebie, społeczeństwa i całej gospodarki. To zdolność do podejmowania zatrudnienia (lub samozatrudnienia) w całym okresie aktywności zawodowej (na rynku europejskim lub globalnym). Dla przykładu, warunki zatrudnialności absolwentów studiów I stopnia można określić jako: podstawowa wiedza i umiejętności w dziedzinie studiów; kompetencje ogólne (np. umiejętność komunikacji, w tym w językach obcych, umiejętność pracy w grupie); postawa i umiejętność dalszego kształcenia w zakresie wykonywanego zawodu lub jego zmiany; kompetencje przydatne pierwszemu pracodawcy (na ogół rozwijane we współpracy z kolejnymi pracodawcami) – Domańska (2009) i Saryusz-Wolski (2008).

Najważniejszymi wydarzeniami, wpływającymi na przebieg procesu bolońskiego, są konferencje ministrów odpowiedzialnych za szkolnictwo wyższe w krajach europejskich. W związku z konferencjami są publikowane dokumenty przedstawiające efekty zrealizowanych przedsięwzięć oraz postulujące nowe zadania, sygnowane przez ministrów odpowiedzialnych za szkolnictwo wyższe w krajach europejskich. W tabeli 1 przedstawiono najważniejsze postanowienia kolejnych konferencji ministrów.

Tabela 1. Najważniejsze deklaracje związane z realizacją procesu bolońskiego

Data	Deklaracje i sygnatariusze	Główne postanowienia
28.05.1998 r.	Deklaracja sorbońska (Francja, Niemcy, Wielka Brytania, Włochy)	W pierwszym dokumencie, podejmującym omawianą problematykę, zawarto w ideę harmonizacji struktury systemów szkolnictwa wyższego w celu zwiększenia mobilności i poprawy „zatrudnialności” studentów w Europie
19.06.1999 r.	Deklaracja bolońska (29 państw, w tym Polska)	Postulaty określające sposoby realizacji celów przyświecających idei tworzenia EOSW: <ul style="list-style-type: none"> – wprowadzenie systemu „łatwo czytelnych” i porównywalnych stopni (dyplomów) – wprowadzenie studiów dwustopniowych – wprowadzenie punktowego systemu rozliczania osiągnięć studentów (ECTS) – wspieranie mobilności studentów i pracowników – współdziałanie w zakresie zapewnienia jakości kształcenia – propagowanie spraw europejskich w kształceniu (europejski wymiar kształcenia)
19.05.2001 r.	Komunikat praski (33 państwa)	Potwierdzono znaczenie celów i zadań sformułowanych w Deklaracji bolońskiej i uzupełniono ich listę działań o: <ul style="list-style-type: none"> – rozwój kształcenia ustawicznego – współdziałanie uczelni i studentów w realizacji procesu bolońskiego – propagowanie EOSW poza Europą
19.09.2003 r.	Komunikat berliński (40 państw)	Oceniono przebieg realizacji wcześniejszych postulatów. Wskazano nowy ważny aspekt procesu bolońskiego – związek kształcenia i badań naukowych oraz znaczenie badań jako integralnej części szkolnictwa wyższego. Istotnymi zadaniami stały się: <ul style="list-style-type: none"> – uzupełnienie dwustopniowej struktury studiów o studia III stopnia – studia doktoranckie – rozwój kształcenia interdyscyplinarnego – zapewnienie jakości kształcenia – usprawnienie mechanizmów uznawalności dyplomów i okresu studiów realizowanych poza macierzystą uczelnią
20.05.2005 r.	Komunikat z Bergen (45 państw)	Ponownie przeprowadzono ocenę przebiegu procesu bolońskiego. Jako zagadnienia, stanowiące szczególne wyzwania i priorytetowe kierunki działań w latach 2005–2007, uznano: <ul style="list-style-type: none"> – zacieśnianie związków kształcenia i badań naukowych – zwiększenie dostępności studiów dla kandydatów ze wszystkich grup społecznych (bez względu na ich możliwości finansowe) – usuwanie przeszkód ograniczających mobilność studentów i pracowników – zwiększenie atrakcyjności EOSW poza Europą, zwłaszcza poprzez tworzenie warunków sprzyjających zwiększaniu wymiany

cd. tab. 1

18.05.2007 r.	Komunikat londyński (46 państw)	Przeprowadzono bieżącą wszechstronną ocenę przebiegu procesu bolońskiego. Za priorytetowe kierunki działań na lata 2007–2009 uznano: <ul style="list-style-type: none"> – zwiększenie mobilności studentów i pracowników (usuwając bariery formalne) – kształtowanie społecznego wymiaru szkolnictwa wyższego – zwiększenie „zatrudnialności” absolwentów poprzez odpowiednie kształcenie – rozwój form kształcenia ustawicznego – zwiększanie znaczenia EOSW w skali globalnej
28–29.04. 2009 r.	Postanowienia z Leuven i Louven-la-Neuve (46 państw europejskich oraz 20 państw spoza kontynentu)	Oceniono dotychczasowe osiągnięcia procesu bolońskiego i ustalono priorytety dla EOSW na następne dziesięciolecie. Dotychczasowa realizacja postulatów przyczyniła się do większej zgodności i porównywalności systemów szkolnictwa wyższego. Europa stała się regionem bardziej atrakcyjnym dla studentów spoza kontynentu. EOSW musi stawić czoła nowym wyzwaniom, szczególnie związanym z obecnym kryzysem gospodarczym, przyczyniając się do trwałego ożywienia gospodarczego. Główne postulaty i zadania na przyszłość to: <ul style="list-style-type: none"> – zapewnienie równego dostępu do podjęcia i możliwości ukończenia studiów (wymiar społeczny szkolnictwa wyższego) – szerzenie idei uczenia się przez całe życie – dbałość o wzrost zatrudnialności i monitorowanie efektów kształcenia – kształcenie ukierunkowane na studenta oraz podnoszenie jakości dydaktycznej programów kształcenia – zapewnienie spójności pomiędzy edukacją, badaniami, innowacjami – wspieranie mobilności i umiędzynarodawiania procesu kształcenia – wprowadzanie narzędzi umożliwiających porównywanie ofert edukacyjnych różnych uczelni – finansowe wspieranie rozwoju EOSW z nowych i różnicowanych źródeł finansowania <p>Uczelnie muszą otworzyć się na współpracę ze światem pracy. Powinny także sprzyjać innowacyjności i kształtować ducha przedsiębiorczości wśród studentów i kadry pedagogicznej</p>
11–12.03. 2010 r.	planowana konferencja ministrów – Budapeszt – Wiedeń	Nadzwyczajna rocznicowa konferencja bolońska podsumowująca efekty procesu bolońskiego w pierwszej dekadzie realizacji idei EOSW

ECTS (ang. European Credit Transfer System) – europejski system transferu.

Źródło: opracowanie na podstawie Kraśniewski (2007) i Proces boloński (2009).

W okresach pomiędzy konferencjami ministrów proces boloński jest koordynowany przez Grupę Kontynuacji (ang. Bologna Follow-up Group) oraz Radę (ang. Board). Działania podejmowane przez Grupę Kontynuacji są konsultowane z innymi podmiotami zaangażowanymi w realizację procesu, spośród których można wymienić między innymi:

- Radę Europy, reprezentowaną przez komisję zajmującą się sprawami szkolnictwa wyższego (ang. Steering Committee for Higher Education and Research CD-ESR);
- organizację reprezentującą uczelnie akademickie (ang. European University Association EUA);

- porozumienie organizacji studenckich działających w poszczególnych krajach europejskich (ang. European Students' Union ESU);
- organizację reprezentującą pracodawców (ang. Business Europe);
- organizację reprezentującą pracowników zatrudnionych w sektorze edukacji i szkolnictwa wyższego (ang. Education International Pan-European Structure EI);
- inne organizacje i stowarzyszenia, którym zależy na wspieraniu tworzenia EOSW.

Dotychczas nie powołano żadnego ponadnarodowego ciała, które mogłoby rozliczać poszczególnych ministrów ze sposobu realizacji przyjętych zobowiązań. Jediną konsekwencją zaniechania działań może być negatywny obraz kraju w opinii europejskiej oraz gorsza pozycja konkurencyjna szkół (a przede wszystkim ich studentów i absolwentów) w jednoczącej się Europie. Kluczem do sukcesu jest zaangażowanie się jak największej liczby pracowników i studentów w realizację idei uczestniczenia we współtworzeniu EOSW.

Nadrzędnym celem procesu bolońskiego jest wypracowanie zasad współdziałania, z uwzględnieniem zróżnicowania oraz autonomii poszczególnych państw i uczelni (Kraśniewski 2007). Istotą budowania EOSW jest dbałość, by szkolnictwo wyższe pozostało silnie zakorzenione w intelektualnym, naukowym oraz kulturowym dziedzictwie Europy. Cechą charakterystyczną EOSW ma być trwała współpraca pomiędzy rządami, uczelniami, studentami, kadrą uczelni, pracodawcami i innymi, którym zależy na jakości kształcenia społeczeństwa współczesnej Europy.

Wprowadzenie w życie postulatów procesu bolońskiego opiera się na sześciu podstawowych filarach, które ilustruje rys. 2. W trakcie realizacji postanowień procesu bolońskiego istotne jest zaangażowanie uniwersytetów i innych instytucji szkolnictwa wyższego we współpracę ze studentami jako kompetentnymi, aktywnymi i konstruktywnymi partnerami w celu tworzenia zróżnicowanej i elastycznej przestrzeni szkolnictwa wyższego (Deklaracja Bolońska 2004).

PROCES BOŁOŃSKI					
„łatwo czytelne” dyplomy	studia wielostopniowe	ECTS – system gromadzenia osiągnięć	jakość kształcenia	mobilność	kształcenie ustawiczne
filary procesu bolońskiego					

Rys. 2. Główne filary procesu bolońskiego
Źródło: opracowanie na podstawie Łagodзки i Jaworska (2005).

Przedstawione w tab. 1 postulaty, formułowane podczas kolejnych spotkań ministrów szkolnictwa wyższego krajów europejskich, określają podstawowe zadania – tzw. obszary działania (ang. *action lines*). Są to zadania, których realizacja wymaga holistycznego podejścia. W związku z tym w tab. 2 podano postulaty „łączące”, wymagające reform w kilku obszarach działania oraz zależności pomiędzy zadaniami głównymi i postulatami „łączącymi”.

Tabela 2. Realizacja procesu bolońskiego – główne obszary działań oraz postulaty „łączące”

Postulaty „łączące”	Spoleczny wymiar szkolnictwa wyższego*	Studia doktoranckie	Struktura kwalifikacji	Uznawalność wykształcenia	Mobilność studentów i pracowników
„Łatwo czytelne” i porównywalne stopnie	X		X	X	X
Studia dwustopniowe	X	X	X		
ECTS	X		X		X
Mobilność studentów i pracowników	X			X	X
Systemy zapewnienia jakości kształcenia	X		X		
Europejski wymiar kształcenia				X	X
Kształcenie ustawiczne	X		X		
Uczelnie i studenci	X				X
Działania poza Europą	X				

* Należy podkreślić, iż wykształcenie wyższe nie jest jedynie indywidualnym celem osoby, która je zdobywa. Społeczny wymiar szkolnictwa wyższego musi być uwzględniany we wszystkich obszarach działania wyznaczonych przez proces boloński, ponieważ całe społeczeństwo musi pracować w celu uzyskania maksymalnego społecznego zysku z inwestycji, jaką jest opłacanie studiów wyższych.

Źródło: opracowanie na podstawie Kraśniewski (2007).

REALIZACJA POSTULATÓW PROCESU BOLOŃSKIEGO

Realizacja wybranych postulatów Deklaracji bolońskiej oraz komunikatów podpisanych przez ministrów podczas kolejnych konferencji przebiega w różnym tempie i z różnym natężeniem. Ma ona zapewnić optymalne wykorzystanie potencjału intelektualnego młodego pokolenia. Omówiona zostanie realizacja następujących postulatów (Kraśniewski 2007, Szulc 2007, Woźnicki 2007):

- wprowadzenie studiów dwustopniowych³,
- wprowadzenie systemu ECTS do rozliczania osiągnięć studentów,

³ Wdrażanie postanowień zawartych w Karcie bolońskiej przybliża segmentowy ustrój uczelni. Wynika on z układu trójstopniowej edukacji akademickiej. Studia licencjackie mają za zadanie przygotować absolwentów do wykonywania wyraźnie określonych czynności zawodowych, wymagających wykształcenia wyższego o ograniczonym profilu ogólnoteoretycznym i rozszerzonym profilu specjalistycznym. Studia magisterskie mają na celu gruntowne przygotowanie naukowo-teoretyczne na podbudowie studiów licencjackich lub w pełnym autonomicznym cyklu kształcenia (np.: medycyna, prawo, psychologia, teologia, kulturoznawstwo, socjologia, filozofia – są to złożone dziedziny naukowe wymagające dokładniejszego zapoznania się z nimi). Trzecim segmentem edukacji akademickiej są studia doktoranckie, mające na celu przygotowanie ich absolwentów do pracy naukowej i naukowo-badawczej, a także do prac wymagających wyjątkowych dyspozycji intelektualnych. Czynnikiem różnicującym kształcenie na kolejnych stopniach jest mniejszy poziom akademizmu na pierwszym z nich. Wobec tego pojawia się niepokój o istotę uniwersytetu – czy ma on nadal być miejscem „poszukiwaczy prawdy” czy instytucją kształcenia zawodowego. Trudnym zadaniem jest pogodzenie idei pragmatyzmu edukacyjnego i strukturalno-funkcjonalnej koncepcji społeczeństwa z ideą uniwersytetu jako ośrodka rozwoju osoby i zmiany społecznej. Przyjęcie zasady, że zadania uniwersytetu wyznaczone są przez potrzeby społeczne (absolwentów i pracodawców), grozi sprowadzeniem edukacji akademickiej do postaci treningu zawodowego. W studiowaniu najistotniejsze jest samodzielne planowanie odkrywania nowych faktów i zjawisk, a nie jedynie aktywność funkcjonalna wyrażająca się w wypełnianiu narzuconych obowiązków. Realizacja założeń procesu bolońskiego pozwala stwierdzić, iż studia I stopnia są miejscem uczenia się, a dopiero studia II stopnia mają szansę stać się miejscem studiowania – zwłaszcza odkrywania najnowszych teorii specyficznych dla danej dyscypliny, prowadzenia badań naukowych, wykazywania się oryginalnością i kreatywnością (Czerepaniak-Walczak 2006).

- wspieranie mobilności studentów i pracowników,
- wprowadzenie systemu „łatwo czytelnych” i porównywalnych dyplomów,
- współdziałanie w zakresie zapewnienia jakości kształcenia,
- rozwój kształcenia ustawicznego,
- kształcenie interdyscyplinarne,
- studia doktoranckie.

Wprowadzanie studiów dwustopniowych to jeden z najsprawniej realizowanych postulatów. W 2007 roku na ponad 900 zbadanych uczelni 82% zadeklarowało funkcjonowanie systemu dwustopniowego. Obserwuje się zróżnicowanie charakteru studiów I i II stopnia w zależności od specyfiki uczelni. Uczelnie o profilu zawodowym oferują absolwentom I stopnia wiedzę i umiejętności specjalistyczne. Z kolei uczelnie o profilu akademickim na studiach I stopnia oferują wiedzę i umiejętności ogólne (niezwiązane bezpośrednio z kierunkiem studiów), takie jak: umiejętność samodzielnego studiowania, komunikatywność, kierowanie projektem lub praca w zespole. Absolwentów studiów I stopnia zachęca się do kontynuowania nauki na dowolnym kierunku studiów⁴.

ECTS to system transferu i rozliczania osiągnięć studenta, stosowany obecnie w większości uczelni europejskich. Ideą jest, aby przyporządkowanie punktów poszczególnym przedmiotom podlegało rzetelnej ocenie nakładu pracy studenta, włożonej w celu zaliczenia przedmiotu. Czasami przyporządkowanie punktów do przedmiotów odbywa się mechanicznie w odniesieniu jedynie do liczby godzin zajęć na uczelni, co nie jest zgodne z założeniami. Są publikowane procedury, umożliwiające wzajemne uznawanie zaliczeń osiągniętych na uczelniach partnerskich. Koncepcja ECTS zmierza do tego, by ta forma gromadzenia i dokumentowania osiągnięć studenta pozwoliła na zakumulowanie oceny całej edukacji dorosłego człowieka (na różnych uczelniach, w różnych instytucjach edukacyjnych, w wielorakich formach kształcenia ustawicznego, za pomocą kształcenia na odległość itp.).

Jedną z charakterystycznych cech EOSW jest wspieranie mobilności studentów i pracowników. Obecnie około 5% absolwentów uczelni europejskich ma doświadczenie międzynarodowe związane ze studiami częściowo odbywanymi za granicą⁵. Najbardziej rozwiniętą formą mobilności poziomej jest realizacja wspólnych programów studiów (ang. *joint degrees, joint degree programmes*). Są one realizowane na podstawie wieloletnich umów dwóch lub większej liczby uczelni. Cechami tych programów są wspólnie opracowane programy studiów i programy nauczania, porównywalne okresy studiowania, wspólnie prowadzone prace

---

⁴ Polska należy do krajów, które dopuszczają podjęcie studiów II stopnia na innych kierunkach. Niestety, w niektórych krajach istnieje możliwość podejmowania studiów II stopnia jedynie na kierunkach zbliżonych do zdobytego stopnia licencjackiego, co jest niezgodne z ideą studiów wielostopniowych. Niektóre programy są wyłączone z systemu dwustopniowego, obowiązują w nich jednolite studia magisterskie. Wynika to ze specyfiki kierunku i zdobywania wiedzy jednolitej, uporządkowanej oraz wymagającej dłuższego czasu.

⁵ Wyróżnia się dwa modele mobilności: poziomą – polegającą na czasowej zmianie uczelni w trakcie trwania studiów jednego ze stopni, pionową – polegającą na zmianie uczelni (i/lub kierunku) po zakończeniu edukacji pierwszego stopnia.

i egzaminy dyplomowe, wymiana wykładowców oraz „wspólny dyplom”⁶. Z zagadnieniem mobilności związane jest także kształcenie ponad granicami (ang. *transnational education, borderless education, crossborder education*), które dotyczy usług edukacyjnych (głównie na poziomie wyższym) świadczonych w przypadku studentów przebywających w innym kraju niż instytucja oferująca kształcenie. Kształcenie może być oparte wówczas na wspólnych programach studiów, tworzeniu zagranicznych filii uczelni, przekazaniu na podstawie franchisingu uprawnień uczelni zagranicznej dla uczelni krajowej lub nauczaniu na odległość (ang. *distance learning*). Zapewnienie możliwości studiowania w dwóch lub większej liczbie krajów jest trudne do realizacji, zwłaszcza w ramach systemów szkolnictwa wyższego stanowiących konkurencję dla szkolnictwa europejskiego (np.: w USA, Japonii, Australii). W związku z tym programy studiów realizowane wspólnie przez uczelnie z różnych krajów mogą stać się atutem EOSW.

Podstawą zwiększenia „czytelności” uzyskiwanych w wyniku kształcenia stopni (dyplomów) stał się suplement do dyplomu (ang. *Diploma Supplement*). Zawiera on informacje niezbędne do określenia poziomu i charakteru uzyskanego wykształcenia: charakterystykę zrealizowanego programu studiów, rejestr indywidualnych osiągnięć studenta, a także ogólną charakterystykę systemu szkolnictwa wyższego w kraju, w którym są prowadzone studia. Jest on wydawany w języku kraju prowadzenia studiów oraz w co najmniej jednym języku międzynarodowym. Zamysłem wprowadzenia suplementu było ułatwienie pracodawcom oceny absolwentów na globalnym rynku pracy⁷. „Czytelność” dyplomów może być większa dzięki jego właściwemu zdefiniowaniu. Istotą jest dokładny opis osiągniętych kwalifikacji (dyplom ma odpowiadać nie tyle określonym standardom nauczania co określonym standardom kwalifikacji)⁸. Jednym z najpilniejszych zadań Procesu bolońskiego jest zdefiniowanie struktury kwalifikacji⁹ w poszczególnych krajach (ang. *qualification framework*). Dzięki niej każdy dyplom lub inny dokument potwierdzający uzyskanie odpowiednich kwalifikacji powinien być scharakteryzowany poprzez: poziom (mierzony nakładem pracy studenta wyrażony w ECTS), profil (np. zawodowy, akademicki lub humanistyczny, techniczny itp.), rezultaty kształcenia (ang. *learning outcomes, competences*), określające zakres wiedzy i umiejętności,

⁶ Istnieje jeszcze wiele przeszkód natury legislacyjnej wynikających z odmiennych regulacji prawnych w poszczególnych krajach. Do głównych problemów można zaliczyć: uznawalność uzyskanych kwalifikacji (dyplomów), nazewnictwo programów (kierunków studiów), status prawny studenta, wymaganie obrony pracy w instytucji wydającej dyplom, regulacje dotyczące języka wykładowego na uczelniach publicznych.

⁷ Suplement do dyplomu jest jednym z elementów promowanego przez Komisję Europejską i zatwierzonego przez Parlament Europejski systemu EUROPASS, który jest pakietem osobistych dokumentów, zawierającym wszechstronny opis zdobytych w różny sposób kwalifikacji, pomyślanym jako narzędzie przy poszukiwaniu pracy lub dającym możliwości dalszego kształcenia.

⁸ Definiowanie dyplomu ma się odbywać nie przez „opis wejścia” (z punktu widzenia wykładowcy – czego będziemy uczyli), lecz przez „opis wyjścia” (z punktu widzenia studenta – co będę umiał jako absolwent).

⁹ W wielu krajach trwają prace nad zdefiniowaniem struktury kwalifikacji (w Anglii, Szkocji, Irlandii i na Węgrzech są one już opracowane). Biorą w nich udział przedstawiciele różnych środowisk akademickich i pracodawców. Zadanie jest trudne, gdyż wymaga zmiany sposobu myślenia o standardach kształcenia i programach studiów. Niezbędne jest podejście podkreślające efekty kształcenia, a nie minima programowe. Takie rozumowanie jest zgodne z ideą projektu pilotującego „Tuning Educational Structures in Europe” (w skrócie zwanego projektem Tuning).

a także charakteryzujące jego postawy. Należy podkreślić fakt, iż uznawalność dyplomów ma dwa cele – akademicki (prawo do dalszego kształcenia) i zawodowy (prawo do wykonywania zawodu).

Współdziałanie w zakresie zapewnienia jakości kształcenia jest jednym z filarów EOSW. W Berlinie w 2003 roku podjęto decyzję, że do 2005 roku w każdym kraju będą powstać systemy zapewnienia jakości. W związku z czym, postanowiono, że zostanie zdefiniowany zakres kompetencji wszystkich zaangażowanych instytucji, przeprowadzana będzie podlegająca publikacji ocena wewnętrzna i zewnętrzna programów studiów i instytucji (w ocenie mają brać czynny udział studenci), będzie funkcjonował system akredytacji (lub podobne procedury) z przewidzianym udziałem ekspertów zagranicznych. Przeprowadzana ocena może mieć dwojaki charakter ze względu na cel jej przeprowadzania. Po pierwsze, może mieć formę ewaluacji (będącej analizą połączoną z syntetycznym przedstawieniem wniosków obejmujących w szczególności listę dostrzeżonych mankamentów oraz zalecenia działań prowadzących do ich usunięcia). Po drugie, może mieć formę akredytacji (stwierdzającej zgodność lub jej brak ze sposobem działania podmiotu z uzgodnionymi standardami). Ocena może mieć formę oceny procesu kształcenia w ramach programu (kierunku) studiów albo oceny instytucji lub jednostki. Przyjmuje formę oceny oferty *ex ante* (badane jest „wejście”, tzn. zasoby kadrowe, lokalowe i inne, plany studiów i programy nauczania) oraz oceny realizacji *ex post* (badane jest „wejście”, „proces” i „wyjście” między innymi na podstawie opinii studentów, absolwentów i pracodawców). Idea skoordynowania systemów zapewnienia jakości kształcenia w EOSW nie oznacza ustanowienia ogólnoeuropejskiego systemu oceny jakości kształcenia oraz powołania organu posiadającego kompetencje europejskiej komisji ds. jakości; oznacza współpracę oraz doprowadzenie do ujednoczenia niektórych zasadniczych procedur. Jakość jest podstawowym warunkiem zaufania, trafności, kompatybilności i atrakcyjności oraz uwzględnieniem wymiaru społecznego w procesie bolońskim.

Idea kształcenia przez całe życie (ang. *lifelong learning*) jest jedną z form zwiększania dostępu do edukacji na poziomie wyższym i wyrównywania szans w tym zakresie. Powinna się ona stać integralną częścią strategii rozwoju uczelni (co związane jest z postępującymi procesami demograficznymi). Dość trudnym do rozwiązania problemem jest kwestia uznawalności tego typu kształcenia. Na uczelniach zachodnioeuropejskich (zwłaszcza w krajach skandynawskich, Wielkiej Brytanii oraz we Francji) te formy kształcenia na stałe wpisały się w zawodową ofertę edukacyjną.

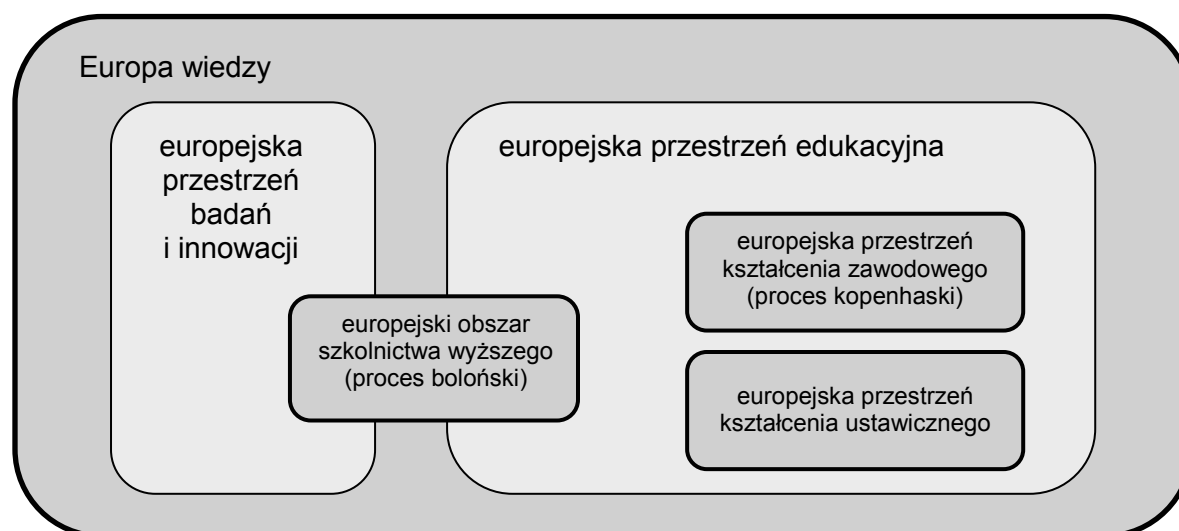
Ze względu na problemy współczesnego świata, które są istotne z punktu widzenia całego społeczeństwa i których rozwiązanie wymaga często podejścia interdyscyplinarnego, kształcenie interdyscyplinarne nabrało nowego znaczenia. Obowiązkiem szkół wyższych jest przygotowanie kadr zdolnych do radzenia sobie z zagadnieniami wielod dziedzinowymi. W związku z tym istnieje potrzeba prowadzenia badań interdyscyplinarnych, które będą możliwe do zrealizowania dzięki uelastycznieniu struktur organizacyjnych uczelni. Obserwuje się tendencje

do oferowania coraz większej liczby programów studiów interdyscyplinarnych, zwłaszcza na studiach II i III stopnia.

Kształcenie młodych naukowców jest przejawem łączenia idei doskonalenia kształcenia i badań naukowych. Promocja studiów doktoranckich jest efektem przenikania EOWS oraz europejskiej przestrzeni badawczej i innowacyjnej. Kształcenie doktorantów i młodych naukowców w Europie jest od kilku lat przedmiotem intensywnych studiów i analiz. Obserwuje się następujące tendencje: „umasowienie” kształcenia na poziomie doktoranckim, co jest przejawem potrzeb rynku pracy (gdzie poszukuje się fachowców zdolnych do prowadzenia badań), upowszechnienie tego modelu kształcenia (poprzez rozszerzenie oferty edukacyjnej o III stopień studiów), upowszechnienie studiów prowadzących do uzyskania doktoratu o charakterze zawodowym (ang. *professional doctorate*), dostosowanie programów do potrzeb rynku poprzez doskonalenie umiejętności ogólnych.

WIZJA EUROPY WIEDZY

Proces boloński jest jednym z elementów procesu kształtowania szeroko rozumianej europejskiej przestrzeni edukacyjnej (ang. *European Area of Education Training*), pozostającym w związku z procesem tworzenia europejskiej przestrzeni kształcenia ustawicznego (ang. *European Area of Lifelong Learning*) oraz europejskiej przestrzeni kształcenia zawodowego nazywanej procesem kopenhaskim (ang. *Copenhagen Process* lub *Bruges-Copenhagen Process*). Realizacja procesu bolońskiego wraz z ideą tworzenia europejskiej przestrzeni badawczej (ang. *European Research Area*) stanowi kluczowe elementy mające doprowadzić do realizacji wykreowanej wizji Europy wiedzy (ang. *Europe of Knowledge*). Relacje pomiędzy poszczególnymi elementami tworzącymi wizję Europy wiedzy prezentuje rys. 3.

Rys. 3. Miejsce procesu bolońskiego w kontekście wizji Europy wiedzy

UDZIAŁ POLSKI W TWORZENIU EOSW

Zmieniająca się przestrzeń edukacyjna jest czynnikiem wywołującym zmiany w polskim szkolnictwie wyższym. Podlega ono swoistej stratyfikacji przejawiającej się:

- powstawaniem, oprócz uczelni akademickich, wyższych szkół zawodowych;
- dynamicznym rozwojem uczelni niepaństwowych;
- podziałem szkół wyższych na elitarne i egalitarne;
- tendencją do upowszechniania się wykształcenia wyższego nierzadko powodującego obniżenie się jego poziomu;
- podejmowaniem przez uczelnie działań konkurencyjnych na rzecz pozyskania i zwiększenia liczby studentów.

Zmiany te wynikają z utraty hermetyczności uczelni, które żywo reagują na dokonujące się procesy globalizacji. Ranga uczelni zależeć będzie od stopnia, w jakim uda się jej sprostać wymogom globalizacji, oraz od umiejętności bycia partnerem dla innych uczelni w kraju i za granicą (de Tchorzewski 2006).

Obserwuje się silną dynamikę rozwoju szkolnictwa wyższego w Polsce. Wskaźnik skolaryzacji¹⁰, który dla szkolnictwa wyższego pod koniec lat osiemdziesiątych XX wieku wynosił około 6,5%, wzrósł do poziomu około 13% po transformacji ustrojowej w 1990 roku, a w 2006 roku osiągnął poziom 49%. Kwalifikuje to polskie społeczeństwo do grupy najbardziej kształcących się narodów świata. Zjawisko to nazywane jest polskim cudem edukacyjnym (Szulc 2007)¹¹.

Tak dynamiczny rozwój często powoduje to, iż uczelnie wyższe, łącznie z najbardziej renomowanymi uniwersytetami, tracą cechy przypisywane im przez tradycję. Ich atrybuty, polegające na poszukiwaniu i głoszeniu prawdy, zostają zastąpione funkcją usługową, związaną przede wszystkim z kształceniem zawodowym (skierowaną nie tylko do osób wchodzących w dorosłe życie, ale również pragnących zdobywać wiedzę i nowe umiejętności niezbędne w odnalezieniu się w nowej odmiennej rzeczywistości) – de Tchorzewski (2006).

Przejawem formalnego wprowadzenia postanowień procesu bolońskiego w Polsce jest uchwalenie Ustawy Prawo o szkolnictwie wyższym z 2005 r.¹² Ponadto Rada Główna Szkolnictwa Wyższego znowelizowała standardy nauczania (Uchwała nr 120/2004 Rady Głównej Szkolnictwa Wyższego z 21 października 2004 r.) poprzez zdefiniowanie pojęcia kierunku

¹⁰ Wskaźnik skolaryzacji to wskaźnik stosowany do badania poziomu edukacji. Przedstawia odsetek osób uczących się obliczany w stosunku do liczby ludności w określonym przedziale wiekowym, według podziału na odpowiednie etapy kształcenia: 7–13 lat – szkoła podstawowa, 13–16 lat – gimnazjum, 16–19 lat – szkoła średnia, zawodowa, 19–24 – szkoła wyższa (Wskaźnik skolaryzacji 2009, Szulc 2007).

¹¹ Inna nazwa to „polski boom edukacyjny”. Jest on wynikiem głównie intensywnego rozwoju systemu szkolnictwa niepaństwowego (od 1990 do 2002 roku powstało w Polsce 250 wyższych szkół niepublicznych, w których uczyło się ponad milion studentów). Wiele szkół powstało w ośrodkach bez tradycji akademickich, głównie w mniejszych miastach, co umożliwiło studiowanie młodzieży z ośrodków wiejskich i małomiasteczkowych (Kość 2006).

¹² Jest to ustawa, która połączyła wcześniejsze akty prawne regulujące kwestie szkolnictwa wyższego w Polsce w szczególności: Ustawę o szkolnictwie wyższym z 1990 roku, Ustawę regulującą warunki tworzenia państwowych szkół zawodowych z 1997 roku, Ustawę powołującą Państwową Komisję Akredytacyjną z 2001 roku (Szulc 2007).

studiów oraz elementów składowych standardów nauczania, które powinny zawierać (Łagodźki i Jaworska 2005):

- ogólną charakterystykę kierunku studiów, która powinna obejmować czas trwania studiów, minimalną liczbę godzin zajęć, tytuł zawodowy nadawany po ukończeniu danego kierunku;
- sylwetkę absolwenta określającą przygotowanie zawodowe uzyskiwane w wyniku ukończenia studiów;
- minimum programowe kształcenia na danym kierunku, obejmujące przedmioty wchodzące do ustalonych programów nauczania o charakterze ogólnym, podstawowym i kierunkowym;
- charakterystykę praktyk zawodowych (w wypadku studiów o charakterze zawodowym), odwołującą się do stosownych przepisów regulujących uzyskiwanie uprawnień zawodowych albo określającą ogólny czas oraz zakres tematyczny praktyk, w zależności od specyfiki kierunku studiów;
- inne informacje uznane za niezbędne.

Edukacja uznawana jest za kluczowy obszar kształtowania wspólnoty europejskiej, a jednocześnie traktowana jest jako instrument międzykontynentalnej konkurencyjności. Harmonizowanie efektów kształcenia ma pomóc w realizacji celu integracji – stworzenia każdemu mieszkańcowi Europy warunków do samorealizacji, co oznacza pełną swobodę w wyborze miejsca życia i pracy zgodnie z osobistymi aspiracjami (Czerepaniak-Walczak 2006).

Istnieją również negatywne efekty realizacji procesu bolońskiego. Oprócz celów edukacyjnych realizacja procesu bolońskiego wiąże się z celami politycznymi, które nie do końca są wyrażane w sposób jasny i czytelny. Na przykład propagowanie edukacji akademickiej może służyć odroczeniu wejścia na rynek pracy młodzieży, co ułatwia ukrywanie skali bezrobocia wśród młodzieży. Innymi pejoratywnymi efektami umasowienia edukacji akademickiej są (Czerepaniak-Walczak 2006):

- dewaluacja wartości dyplomu szkoły wyższej;
- trudność ze znalezieniem pracy zgodnej z kwalifikacjami, zwłaszcza w przypadku studentów najbardziej popularnych kierunków;
- zmiana metodologicznego podejścia do procesów kształcenia w szkole wyższej (przechodzenie od metod analityczno-krytycznych do metod podawczo-informacyjnych);
- wzrost liczby studentów studiów zaocznych bez doświadczenia zawodowego, co utrudnia ich funkcjonowanie w środowisku akademickim, ograniczając intelektualny i etyczny wpływ uczelni na ich postawy życiowe (wynika to z okazjonalnych kontaktów studentów ze środowiskiem);
- frustracje i rozczarowania dotyczące sposobu studiowania oraz poziomu oferty edukacyjnej.

WNIOSKI

Postulaty procesu bolońskiego są wdrażane w życie. Reformy, które wprowadzono, są nieodwracalne. Mając na uwadze wszystkie aspekty tworzenia EOSW, należy pamiętać

o dążeniu do zapewnienia edukacji na poziomie wyższym, dającej gwarancję lepszego statusu społecznego absolwentom, z możliwością życia na godnym poziomie. Zdobyte wykształcenie należy stale poszerzać i aktualizować, by mogło być przydatne w życiu prywatnym i zawodowym.

Podobnie jak w przypadku analizy i oceny skutków powstania Unii Europejskiej, można spotkać się z głosami euroentuzjastów i eurosceptyków. Założenia procesu bolońskiego są słuszne, choć ich wprowadzenie wiąże się z pokonywaniem wielu barier. Autorka wyraża przekonanie, iż po trudnym okresie transformacji systemu edukacji przyszłe pokolenia będą czerpały nieocenione korzyści z funkcjonowania EOSW.

PIŚMIENNICTWO

- Czerepaniak-Walczak M.** 2006. Uczenie się czy studiowanie? Niektóre aspekty procesu bolońskiego [w: Wprowadzenie do pedagogiki szkoły wyższej]. Ogólnopolskie Seminarium Pedagogiki Szkoły Wyższej. Red. K.W. Jaskot, Szczecin 20–21 kwietnia 2006 r. Szczecin, InPlus Oficyna 415, 416.
- de Tchorzewski A.M.** 2006. Globalizacja a procesy edukacyjne w szkole wyższej [w: Wprowadzenie do pedagogiki szkoły wyższej]. Ogólnopolskie Seminarium Pedagogiki Szkoły Wyższej. Red. K.W. Jaskot, Szczecin 20–21 kwietnia 2006 r. Szczecin, InPlus Oficyna 73–74, 76, 76–77, 78, 79, 78.
- Deklaracja Bolońska.** 2004, <http://www.staff.amu.edu.pl/~depechem/Biuletyn/2004/DB.html>, dostęp dn. 10.10.2009 r.
- Domańska M.** 2009. Badanie zatrudnialności absolwentów szkół wyższych, kompetencje przydatne na rynku pracy [w: Materiały z Seminarium Bolońskiego zorganizowanego przez Zachodniopomorski Uniwersytet Technologiczny w Szczecinie], Szczecin 3 lutego 2009 r. (materiały niepublikowane).
- Edukacja.** 2009, <http://pl.wikipedia.org/wiki/Edukacja>, dostęp dn. 10.10.2009 r.
- Grosse T.** 2006. Polska wobec Strategii Lizbońskiej. CFO 5/2006, <http://cfo.cxo.pl/artykuly/52159/Polska.wobec.Strategii.Lizbonskiej.html>, dostęp dn. 10.10.2009 r.
- Kość I.** 2006. Struktura systemu szkolnictwa wyższego w Polsce [w: Wprowadzenie do pedagogiki szkoły wyższej]. Ogólnopolskie Seminarium Pedagogiki Szkoły Wyższej. Red. K.W. Jaskot, Szczecin 20–21 kwietnia 2006 r. Szczecin, InPlus Oficyna 384, 387, 392.
- Kraśniewski A.** 2007. Proces Boloński – idea, dokumenty, realizacja [w: Jakość kształcenia w szkołach wyższych]. Konferencja Rektorów Akademickich Szkół Polskich. Red. T. Szulc, Wrocław 22–23 listopada 2007 r. Wrocław, Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej 33–34, 34, 34, 38, 41–63.
- Łagodźki P., Jaworska E.** 2005. Proces Boloński a jakość nauczania – wybrane zagadnienia Pr. Nauk. AE Wroc. 1079 Standardy edukacyjne rachunkowości – praktyka i stan badań, 110, 111.
- Niemiec J.** 2006. O polskim szkolnictwie wyższym – refleksji kilka [w: Wprowadzenie do pedagogiki szkoły wyższej]. Ogólnopolskie Seminarium Pedagogiki Szkoły Wyższej, Szczecin 20–21 kwietnia 2006 r. Szczecin, InPlus Oficyna, 393.
- Proces boloński – reforma szkolnictwa wyższego w ciągu najbliższych dziesięciu lat 2009**, <http://europe-direct.izba.zgora.pl/modules/news/article.php?storyid=634>, dostęp dn. 10.10.2009 r.
- Proces Boloński 2020. Europejski Obszar Szkolnictwa Wyższego w nowej dekadzie. Komunikat z konferencji europejskich ministrów odpowiedzialnych za szkolnictwo wyższe**, Luven i Louvai-la-Neuve 28–29 kwietnia 2009 r., http://www.nauka.gov.pl/mn/_gALLERY/53/85/53852/20090709_Komunikat_Leuven-ostat.pdf, dostęp dn. 10.10.2009 r.

- Saryusz-Wolski T.** 2009. Proces tworzenia Europejskiego Obszaru Szkolnictwa Wyższego. Cele i założenia, dotychczasowe rezultaty, <http://www.erasmus.org.pl/s/p/artykuly/20/207/Bolonia%20Kalisz%206.06.2008%20-%20TSW.ppt.>, dostęp dn. 10.10.2009 r.
- Szulc T.** 2007. Polskie szkolnictwo wyższe [w: Jakość kształcenia w szkołach wyższych]. Konferencja Rektorów Akademickich Szkół Polskich. Red. T. Szulc, Wrocław 22–23 listopada 2007 r. Wrocław, Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej 25, 13–14, 13.
- Uchwała nr 120/2004 Rady Głównej Szkolnictwa Wyższego z 21 października 2004 r.**, <http://www.rgsu.edu.pl/?q=node/435>, dostęp dn. 10.10.2009 r.
- Ustawa z dnia 27 lipca 2005 r. Prawo o szkolnictwie wyższym.** DzU z 2005 r., nr 164, poz.1365; z 2009 r., nr 68, poz. 584, nr 157, poz. 1241.
- Woźnicki J.** 2007. Wprowadzenie zasad Procesu Bolońskiego w Polsce [w: Jakość kształcenia w szkołach wyższych]. Konferencja Rektorów Akademickich Szkół Polskich. Red. T. Szulc, Wrocław 22–23 listopada 2007 r. Wrocław, Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej, 67–68.
- Wskaźnik skolaryzacji 2009.** http://pl.wikipedia.org/wiki/Wska%C5%BAnik_skolaryzacji, dostęp dn. 10.10.2009 r.